

Назар БІЛЕЦЬКИЙ (Київ)

ЗМІСТ ТИТУЛІВ “КНЯЗЬ” І “КНЯЖА” В РУСЬКИХ АКТАХ XIV – ПОЧАТКУ XVII СТОЛІТЬ

“Негаразд плутають між собою титули князів і княжат. Гадають, що князь мав бути чимось іншим, ніж княжа. Не мав бути, але є”¹, – так повідомляє читача Юліан Бартошевич у своїй розвідці “Kniaź i xiaże” про паралельне вживання титулів *князь/княжа* на руських землях. Складність інтерпретації обох понять полягає не тільки в паралелізмі їхнього вживання у джерелах, а й у розумінні феномену руської еліти, яка досить сильно вирізнялася на тлі шляхетської Речі Посполитої. Більше того, плутанину поглиблював органіцистський підхід до історії, який не приділяв уваги питанню про те, як давній титул правителя слов’ян набув різнопланового використання в руськомовних джерелах. У цій статті спробуємо переглянути розповсюджений у польській та українській історіографії погляд на титул *князь* (*княжа*) в середньовічному та ранньомодерному узусі.

На нашу думку, на перешкоді до критичнішого підходу при вивченні цього питання стояли еволюціонізм, діяхронічна перспектива аналізу й ізоляціонізм. Еволюціонізм зокрема передбачає, що суспільства на певному щаблі розвитку неодмінно повинні “винайти” поняття верховного суверена (у цьому випадку *князя*²), причому уявлення про правителя будуть аналогічними для різних у часі й просторі спільнот. Діяхронічність, прямо пов’язана з еволюціонізмом, замість того, щоб розкрити зміст титулу “від початків до кінця”, звужує інтерпретативний простір через притаманний історикам політичних утворень переніалізм: приміром, за інфляцією титулу *князь* передбачається занепад “держави” чи “державних інститутів”. Варіативність поняття також обмежує культурний ізоляціонізм інтерпретації, коли не беруть до уваги можливий зовнішній вплив на модифікацію уявлень про титул *князь*. Особливо яскраво ізоляціонізм помітно при розгляді цього титулу з мовної точки зору. Так, припускають, що варіант *князь* нібито відповідає

¹ Bartoszewicz J. Kniaź i xiaże. – Kraków, 1876. – S. 21.

² Слово *князь* було запозичене слов’янськими мовами дуже рано з якогось германського діалекту. На думку Богуміла Википела, етимологічно це слово не означає “верховного суверена” чи навіть “правителя”, а є перехідним прикметником, утвореним від поняття **kunja* (pid). Тобто приблизне значення **kuningaz* мало би бути “родовитий”, “шляхетний”. Лише значно пізніше поняття *князь* почало набирати значення титулів, уживаних у середньовічних монархіях. Див.: *Výkypěl B. Studie k šlechtickým titulům v germánských, slovanských a baltských jazycích.* – Praha, 2011. – S. 39–48.

Зміст титулів “князь” і “княжа” в руських актах XIV – початку XVII століть

автентичній мовній формі, яка вживалася на Русі, а слово *княжа*³ стало проявом польського впливу на руську мову. Це тягне за собою припущення, що між титулами *dux* і *princeps* у руськомовних чи польськомовних джерелах немає різниці, до спростування чого ми далі повернемося.

В українській (а також російській та білоруській) історіографії немає спеціального аналізу титулу *князь*, його сприймають як “питомослов’янський” титул правителя, який “органічно” виникає у розвинутій спільноті. Натомість у польській історіографії ще в XIX ст. проблема неспівмірності титулів *kniaź* і *książe* викликала дискусію між дослідниками.

Так, щойно згаданий Юліан Бартошевич вважав, що більшість родів старих руських суверенів, *князів* з роду Рюрика, вигасли ще до XIV ст.⁴ Це дозволяє припускати, що титул *князь* Бартошевич сприймав лише як атрибут верховних володарів, що мало би відповідати польському *książe*. Оскільки ж на литовсько-руських землях виступав цілий “зоряний розсип” людей з княжими титулами, то, на думку дослідника, ці “нові” *князі* “узурпували” атрибутику “справжніх” монархів, аби довести свою родовитість. Автор виводив їх із заможних і шляхетних *панів*, які вже в XVI ст. (зокрема на Люблінському унійному сеймі) намагалися пов’язати свій рід із правлячими династіями. Після 1569 р. титул *książęta* закріпився за декількома родами русько-литовських *князів*, але, на думку Бартошевича, *князі* на Волині й далі множились через слабку владу нових польських королів, що прийшли на зміну Ягеллонам⁵. У підсумку Бартошевич дійшов висновку, що, оскільки “неісторичних”, як він писав, *князів* джерела ніколи не називають *княжатами*, то можна припустити, що титул *князь* – це те саме, що в польській мові *пан*⁶, бо польському *książe* мав би відповідати титул *princeps*, тоді як на Русі просто не існувало держави, де би панували *князі*. Відтак дослідник асоціював цей титул із “природним” зміцненням статусу шляхти у становому суспільстві, коли в Польському королівстві з’явилися шляхта-*пани*, а у Великому князівстві Литовському (далі – ВКЛ) шляхта-*князі*.

Гнучкіше підходив до пояснення титулу *князь* Юзеф Вольф, автор генеалогічного компендіуму литовсько-руських князівських родів. На його думку, словом *князь* могли позначати: а) найшляхетніших осіб із шляхти, б) правителів, в) духовних осіб, г) нащадків родів Гедиміна чи Рюрика, г) вельмож татарського походження, д) очільників сіл на “волоському праві”⁷. Як бачимо, Вольф загалом не відмовляв *князям* у походженні з “пануючих” родів, більш того, він виділяв їх як окрему замкнену групу серед аристократії, хоч і визнавав, що частина *князівських* родів зубожіла на початку XVI ст. і це зрівняло їх у правах із звичайною шляхтою. Разом з тим, Вольф відзначав піднесення

³ Слово *княжа*, як вважає Томаш Чарнецький, етимологічно походить від множини слова *князь* (**kuning*) **kuninga* у якійсь давньонімецькій мові. Пізніше через семантичний зсув множина стала позначати збірне поняття, а згодом – окрему особу. Див.: *Czarnecki T. Książdz, książęta, książę // Academic Journal of Modern Philology. – 2013. – Vol. 2. – P. 14.*

⁴ *Bartoszewicz J. Książdz i książęta. – S. 7–8.*

⁵ *Ibidem. – S. 10–12.*

⁶ *Ibidem. – S. 34.*

⁷ *Wolff J. Książdzowie litewsko-ruscy. Od końca czternastego wieku. – Warszawa, 1895. – S. XXI.*

декількох *князівських* родів, які вибороли титули *książąt*. Із цим автор пов'язував запозичення, як він вважав, з польської в руську мову значення слова *княжа* як найвизначнішого з *князів*⁸. Іншими словами, Вольф не вбачав різниці в титулах *kniaź* і *książe*. Причиною ж девальвації першого, на його думку, було прирівняння за Люблінською унією *князів* до решти шляхти, а також поява титулу *княжа*, який витіснив поняття *князь* у його первісному сенсі.

Ідею контамінації титулів *князь* і *княжа* ширше розвинув Зигмунт Радзимінський. На його думку, це змішання бере початок з чеської мови, де фонетична форма *knez* є ближчою до руського слова *князь*⁹. На його переконання, *князівський* титул аж ніяк не міг бути узурпований особами не князівського походження, адже претенденти на таке не витримали би тиску з боку дійсних *князів*¹⁰. Доводячи високий статус *князів* у Речі Посполитій з давніх часів, Радзимінський використовував формулярні елементи в офіційних королівських та великокнязівських актах і статутах, що були взаємозамінно перекладені з польської, латинської та руської мов. Це дозволило йому ототожнити титули *князь* і *княжа* без апеляції до темних місць у генеалогії.

Треба, втім, додати, що обраний Радзимінським метод передбачає гомогенність правничих практик і мовних репрезентацій владної титулатури на всій території Корони Польської та ВКЛ. Тим часом, у тих самих актах, суддебниках і статутах можна зауважити аналогічну “тотожність” титулу *король* титулам *господар*, *princeps*, *dominus*, а титулу *князь* – *dux*, *princeps*, *baro*. Це суттєво розширює асоціативний ряд позначень “людей влади” того часу. На нашу думку, варіативність правничих формул, якими цих людей марковано, повідомляє якраз про гетерогенність і неуніфікованість практик складання актових документів у Короні Польській та ВКЛ, а почасти, ймовірно, й про особливості уявлень писаря та його освітню чи матеріальну базу.

Що ж до сучасних польських досліджень, то, на думку Маріуша Ковальського, різниця в титулах *князь* і *княжа* аналогічна різниці між поняттями *ksiądz* і *książe*. Першим спочатку позначали правителів та наближених до них за статусом можновладців, але потім це стало “куртуазним” словом, яке прикладається тільки до духовенства, тоді як на позначення правителів стали використовувати титул *książe*. А оскільки слово *князь* уживалося тільки для світських осіб, то за аналогією до польського варіанта за панівними родами утвердився титул *княжа*¹¹.

Як видається, у міркуваннях Ковальського за титулом *książe* криється поняття *dux* – у тому сенсі, що *duces* походять із правлячих династій. Це, зокрема, підтверджується частою апеляцією дослідника до поняття *prawo książęce (jus ducale)*: “Князі вирізнялися своїм походженням і високою суспільною позицією, а княжата ще й тим, що посідали маєтки за князівським правом”. Утім, це навряд чи може слугувати надійним поясненням різниці між *князями* та *княжатами*, адже, як слушно зауважує Пьотр Гурецькі, *jus*

⁸ Ibidem. – S. XIX–XXI.

⁹ Radziński Z. L. O tożsamości tytułów *kniaź* i *książe* w dawnej Rzeczypospolitej. – Lwów, 1908. – S. 6.

¹⁰ Ibidem. – S. 9–10.

¹¹ Kowalski M. Księstwa Rzeczypospolitej. Państwo magnackie jako region polityczny. – Warszawa, 2013. – S. 86.

ducale – це історіографічний термін XX ст., яким користувалися для пояснення економічної політики середньовічних слов'янських монархів, тоді як у документації тих часів натрапляємо на множину – *jura ducalia*, і цим поняттям окреслювали законодавство раних слов'янських панівних династій (Пшемисловичі, П'ясти)¹².

Як уже згадувалося, складність інтерпретації титулів *князь* і *княжа* криється не тільки в підході дослідників до вирішення цієї проблеми, а й у розмитості поняття *książe* в польській мові, що мало два латинські відповідники *dux* і *princeps*. Це питання скрупульозно розглянув Амброжій Богуцький на прикладі уживання слова *princeps* у польських середньовічних джерелах. За його спостереженням, поняття *princeps* виступало як узагальнений термін на позначення і монархів (імператорів, королів), і найзначнішої аристократії та урядовців (*principes regni*)¹³. Як пише Богуцький, з XII ст. титул *princeps* набув “функціональності” у Німецькій імперії: ним могли користуватись лише ті з підданих імператора, що мали у спадковому володінні якусь територію, тобто були *Landesherrn*¹⁴.

У подібних значеннях титул *princeps* уживався і на теренах Польщі. На думку Богуцького, протягом середньовіччя у наративних та публічних документах титули *dux* і *princeps* набувають “технічного” використання, і воно далеко не завжди відповідає польському *książe*¹⁵. У випадках же, коли цими титулами позначали монарха, вони часто взаємозамінні¹⁶, і це приводить дослідника до висновку, що в польській мові *książe* – це єдине поняття для перекладу латинських *dux* і *princeps*¹⁷. Що ж до литовсько-руських *князів*, то Богуцький зауважує, що первісно поняття *князь* значило те саме, що і *książe* (тобто і *dux*, і *princeps*), але під впливом полонізації було витіснене титулом *княжа*¹⁸.

Проблема польського перекладу титулів *princeps* і *dux* полягає ще й у тому, що слово *książe* стало вживатися як титул лише з XVI ст. Як зазначає Пйотр Боронь, у “Великопольській хроніці” кінця XIII ст. на позначення правителя слов'ян вжито титул *xandz*, а в латино-польському словнику Бартоломея з Бидгощі 1532 р. титул *dux* перекладено як *ksyaqcz*, і лише впродовж XVI ст. поняття *ksiądz* закріпилося за представниками духовенства¹⁹. Утім, Боронь наводить приклад з польського перекладу Статутів Казимира Великого першої половини XV ст., де вжито фразу “*najásniejszym księdzem panem Kazimirem polskim... krolem etc.*”²⁰. У цій позиції слово *ksiądz* можна ототожнити лише зі

¹² *Górecki P.* The Duke as entrepreneur: the Piast ruler and the economy of medieval Poland // *The making of Europe. Essays in honour of Robert Bartlett.* – Leiden; Boston, 2016. – P. 102–103.

¹³ *Bogucki A.* Termin “princeps” w źródłach polskich // *Odkrywcy, princepsi, rozbójnicy: Studia z dziejów średniowiecza.* – Malbork, 2007. – N. 13. – S. 47.

¹⁴ *Ibidem.* – S. 51.

¹⁵ *Ibidem.* – S. 63.

¹⁶ *Ibidem.* – S. 64.

¹⁷ *Ibidem.* – S. 71.

¹⁸ *Ibidem.* – S. 78–79.

¹⁹ *Boroń P.* Kniaziowie, królowie, carowie... Tytuły i nazwy władców słowiańskich we wczesnym średniowieczu. – Katowice, 2010. – S. 58, 62.

²⁰ *Ibidem.* – S. 61.

словом *princeps*, а не *dux*. Проте, не знаючи, з якої мови був перекладений Статут, важко сказати, чи титул *ksiądz* фігурував у значенні *princeps* й у решті польських документів, чи ми маємо справу із калькою з чеської або руської мови²¹.

Підсумовуючи цей стислий історіографічний огляд, не можна не зауважити, що й давніші, і сучасні польські дослідники акцентують увагу на полонізації чи “неправильності” русько-литовських *князів*. Це обертається тим, що будь-який аналіз титулу *князь* (*княжа*) так чи інакше зводиться до поняття *książe*, або йому відповідаючи, або не відповідаючи. На нашу думку, найбільша пастка тут криється у закоріненості уявлень про метаздатність слів бути ідентичними відповідниками слів іншими мовами. Це створює враження, ніби слово стає домінантним над річчю (реальною чи абстрактною), яке воно позначає. Натомість у випадку титулатури, як видається, слова – це насправді такі собі пішаки, якими жонглюють у правилах гри за правління й владу. Тому важливішими за титули *князь* чи *княжа* в якості слів будуть контексти, з яких було запозичено ці титули. Адже не варто сприймати титулатуру лише на “горизонтальному” рівні, тобто як називають одні одних особи, рівні за статусом, і тими самими словами маркують близькість чи віддаленість одне від одного. Треба також враховувати “вертикальний” рівень титулатурних звертань, де одне й те саме поняття буде виражатися різними словами залежно від того, чи говорить підданий, чи зверхник. Для того, щоб унаочнити цю тезу, розглянемо вживання титулів *князь* (*княжа*) і *господар* у джерелах XIV ст.

Почати варто з того, що слово *княжа* аж ніяк не було запозиченням чи наслідком полонізації слова *князь*. Ще в договорі Любарта Гедиміновича і Казимира Великого середини XIV ст. ужито формулу “братя княжа”²², тобто ту архаїчну форму множини, що була запозичена з германського слова **kuninga*. Як прикметник, слово *княжий* зустрічається у грамоті Владислава Опольського 1377 р.: “княжю комору” і “княжий писарь”²³. Що ж стосується титулу *князь*, то латиною він у більшості випадків передавався як *dux*, а німецькою – *Herzog*.

Це можна переконливо простежити в латинськомовних та німецькомовних джерелах з історії стосунків ВКЛ і Тевтонського ордену. Так, уже в 1323 р. зустрічаємо специфічну титулатуру Гедиміна: “*Dei gratia Letphanorum Ruthenorumque rex, princeps et dux Semigalie*”²⁴. У німецькомовному документі того ж року він згадується як “*koninge van Lettovuen*”²⁵, а Ягайла протягом 1379–1383 pp. позначено титулами “*obirster herczoge der Littouwin*”²⁶, “*obirster kung der Littouwen*”²⁷, “*von Gotis gnaden grosir konig zcu Lyttauwen*”²⁸,

²¹ Пор. руський переклад статуту Казимира Великого 1347 р.: Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные Археографической комиссией. – СПб., 1846. – Т. 1: 1340–1506. – С. 2–20.

²² Українські грамоти XIV – пер. пол. XVI ст. / Ред. В. Розов. – К., 1928. – С. 14.

²³ Там само. – С. 24.

²⁴ Kodeks dyplomatyczny Litwy (далі – KDL) / Wyd. E. Raczyński. – Wrocław, 1845. – S. 28.

²⁵ Ibidem. – S. 39.

²⁶ Ibidem. – S. 53.

²⁷ Ibidem. – S. 55.

²⁸ Ibidem. – S. 56.

“magnus rex Lyttawye”²⁹, “grosin herczogin zcu Littouwin”³⁰, “koninge (разом із Скиргайлом) zu Littawen”³¹, “divina deliberacione magnus rex vel dux Litwanorum Russieque dominus et heres”³². Олег Дзярнович пояснює таку варіативність титулатури тим, що частина цих звертань були “неофіційними”³³. Навряд чи з цією думкою можна погодитися, адже титулатура, вжита в публічному документі, за означенням “офіційна”. Інша річ, що відмінні титули можуть свідчити про те, що певні історичні документи склалися для аудиторії, до якої, власне, і звернено відмінний титул.

На мою думку, наведені розбіжності в титулатурі литовських князів можна пояснити інакше. З порівняння текстів випливає, що поняттю *rex* вочевидь відповідає *koning*, але важко однозначно тлумачити *princeps et dux*, якому немає німецького відповідника³⁴. Цілком вірогідно, що за словом *rex* може стояти титул *король*, добре відомий руськомовній канцелярії початку XIV ст. Для того, щоб стати *королем*, Гедимін мав би прийняти християнство, що він таки й зробив³⁵, і власне так його називає Папа Йоан XXII в листі до Тевтонського ордену³⁶.

Разом з тим вторинною підказкою до тлумачення титулів *rex* і *koning* слугує амбівалентність титулів *король* і *великий князь* у документах руської канцелярії, що помітно завдяки паралельним формам перекладу з німецької титулів *obirster/grosir herczoge*, *obirster/grosir kung*, *magnus rex*, а в одному латинському варіанті навіть *rex vel dux* (*король або князь*). Титул *великий король* часто трапляється в руськомовних джерелах кінця XIV – першої половини XV ст.³⁷, і це дозволяє припускати, що з руського боку титул *король* був ієрархічно рівним варіантом титулу *великий князь* (у значенні суверена)³⁸. Але, так чи інакше, навряд чи можна погодитися з Олегом Дзярновичем, що йдеться про “описовий”, а не “офіційний” титул³⁹.

Окремої уваги варта частина титулатури Ягайла як “Russieque dominus et heres”. Власне таку титулатуру вживали ще на початку XIV ст. Юрій I Львович та його сини Андрій і Лев⁴⁰. Як пише Ярослав Ісаєвич, окреслення

²⁹ Ibidem. – S. 61.

³⁰ Ibidem. – S. 62.

³¹ Ibidem. – S. 64.

³² Ibidem. – S. 69.

³³ Дзярнович А. Тытул вялікіх князёў літоўскіх: Дзе месца “рускай” традыцыі? // Ukraina Lithuaniaica: Студії з історії Великого князівства Литовського. – К., 2013. – Т. 2. – С. 61–62.

³⁴ Але пор. з титулатурою Олександра Коріятовича в грамоті 1375 р. “князь и ѿсдръ Подольской земли”: Українські грамоти... – С. 20.

³⁵ Войтович Л. Княжа доба: портрети еліти. – Біла Церква, 2006. – С. 603.

³⁶ KDL. – S. 25–26.

³⁷ Пор.: Українські грамоти... – С. 30, 34–35; Arhiwum książąt Lubartowiczów Sanguszków w Sławucie (далі – AS) / Pod red. Z. Radzimińskiego. – Lwów, 1887. – Т. I. – С. 7–8, 16–17, 69.

³⁸ У листі від новгородських урядовців до ризьких міщан 1405 р. титул *koninghe* вжитий на позначення вел. князя литовського Вітовта, вел. князя тверського Івана Михайловича та вел. князя смоленського Юрія Святославовича: Русско-Ливонские акты / Ред. К. Наперский. – СПб., 1869. – С. 121.

³⁹ Дзярнович А. Тытул вялікіх князёў літоўскіх... – С. 61–62.

⁴⁰ Ісаєвич Я. До історії титулатури володарів у Східній Європі // Княжа доба. Історія і культура. – Львів, 2008. – № 2. – С. 13–14.

dominus Russiae пізніше перейшло до титулатури Казимира Великого, а з 1372 р. – до Владислава Опольського (вже як *princeps Russiae*)⁴¹. Слідуючи за Андрашем Золтаном, Ісаєвич припускає, що *dominus* є відповідником руського титулу *господар*, який поширився з Галицько-Волинського королівства на ВКЛ, Молдову, а пізніше й Велике Московське князівство⁴². Для дослідників є очевидним, що словом *господар* у більшості випадків позначали тільки верховного правителя. Золтан, зокрема, доводить це тим, що це слово ніколи не стало формою ввічливого звертання до знаті в руській мові, де, як у чеській і польській, для цього слугувало поняття *pan*⁴³.

Цей випадок нагадує розрізнення в англійській мові між титулами *lord*, який вживається до монархів та перів британської монархії, і *sir* до nobilitету. Власне, перство – це той самий феномен *principes regni (imperii)*, який аналізує Амброжій Богуцький. Ці аналогії дозволяють ствердити, що поняттю *господар* відповідає не *dominus (pan)*, а *princeps*. Латина не має в цьому випадку вводити в оману, адже, хоча слова *dominus* і *princeps* семантично відмінні, цього не можна сказати про німецькі *Herr* і *Fürst*⁴⁴. На нашу думку, причиною перекладу титулу *господар* словом *dominus* треба вважати не латинське походження цього титулу, а те, що і *господар*, і *dominus* є похідними від спільного їм обом поняття *δεσποτης*. Такій інтерпретації відповідає і функціонування терміна *господар*, і його переклад, і історичні умови появи використання цього титулу.

Як зауважував Родольф Гійан, титул *δεσποτης (dominus)* ще за часів Юстиніана слугував заміном титулу *βασιλευς*, що підкреслювало збільшення асиметрії між імператором та його підданими. У пізнішій Візантії ним позначали також родичів і наближених до імператора, а з XIV ст. – й найвищу візантійську аристократію та монархів зі сфери впливу Візантії⁴⁵. Думку про грецьке походження поняття *господар* також підтримував Володимир Водов⁴⁶. Варто додати, що на користь цієї думки може слугувати вживання у грамоті Владислава Опольського 1377 р. поряд із титулом *господар* титулу *самодержець* – прямої кальки грецького *αυτοκρατορ*⁴⁷.

Повертаючись до титулатури Ягайла, можна впевнено бачити паралелі між поняттям *господар* і *princeps*. У присяжній грамоті князя Федора Даниловича 1386 р., складеній Ягайлові, того названо: “1) *господарем нашим великим*, 2) *великим королем польським*, 3) *литовським дідичем й руським*, 4) *й інших многих земель господарем*”⁴⁸. Контрастним варіантом є присяга князя

⁴¹ Там само. – С. 22–23.

⁴² Там само. – С. 28; Золтан А. К предыстории русского “государь” / Из истории русской культуры. – М., 2002. – Т. 2. – Кн. 1. – С. 560.

⁴³ Там само. – С. 561.

⁴⁴ Як пише Богуміл Википел, слово *furisto*, від якого походить титул *Fürst*, стало заміном *heristo*, вищого ступеня порівняння до слова *herro*, від якого походить титул *Herr*. Див.: *Vykypěl B. Studie k šlechtickým titulům...* – S. 89–93.

⁴⁵ *Guilland R. Etudes sur l’histoire administrative de l’empire Byzantine. Le despote, δεσποτης / Revue des études byzantines.* – 1965. – V. 23. – P. 62–68.

⁴⁶ *Vodoff V. La titulature princiere en Russie du XIe au debut XVI siècle / Jahrbucher für Geschichte Osteuropas.* – Stuttgart, 1987. – Bd. 35. – H. 1. – S. 31.

⁴⁷ Українські грамоти... – С. 23.

⁴⁸ Там само. – С. 30.

Дмитра-Корибута 1388 р., де Ягайла названо: “1) *велебним господарем*, 2) *Володиславом*, 3) *королем польським, литовським і руським*, 4) *«і інших земель господарем»*, 5) *«братом нашим милим»*”⁴⁹. Відмінність титулатури походить від того, що в першому випадку формуляр був руським, а в другому – латинським, про що свідчить початкова формула “се яз” у присязі Федора Даниловича і “ми” – у Дмитра-Корибута⁵⁰. Звідси, якщо слідувати логіці конструювання титулатури, перший варіант можна було би перекласти латиною так: 1) *domino nostro (magno)*, 2) *magno duci (=regi) Poloniae*, 3) і 4) *Lithuaniae Russiaeque et multarum aliarum terrarum domino et heredi*, а другий – 1) *magnifico principi*, 2) *Wladislao*, 3) *regi Poloniae*, 4) *nec non Lithuaniae Russiaeque et aliarum terrarum dominus*, 5) *fratri nostri dilecto*. Варто підкреслити, що це лише схематичний переклад, оскільки справою писаря був не дослівний переклад, а слідування певним взірцям. Утім, саме через випадки клішованих фраз привідкривається те, як уявляли той чи той титул перекладачі.

Інтерпретація титулу *господар* як *депотис* дає змогу пояснити, чому в латинськомовній титулатурі Ягайла від 1386 р. з’явився раніше не характерний для польських монархів титул *princeps supremus*. Олег Дзярнович, повторюючи тезу Яна Адамуса, пояснює це тим, що Ягайлу треба було показати свою вищість над рештою литовсько-руських князів, а титул *princeps*, на думку дослідника, є ієрархічно вищим за *dux*, хоч меншим за *rex*⁵¹. Не заперечуючи тезу щодо політики Ягайла, важко прийняти таке пояснення за достатнє, оскільки титулатура не виникає “нізвідки”. Більше того, таке тлумачення титулу *princeps* заплутує дослідника при аналізі титулатури Вітовта, якого теж час від часу називають *grossfurst (princeps supremus)*⁵². Яскравий приклад особливостей титулатури Ягайла відображається в латинськомовному і руськомовному документах князя Федора Любартовича 1393 р.: “*serenissimus princeps dux Wladislaus eadem gracia rex Poloniae, Lithuaniaeque princeps supremus et heres Russiae et cetera, dominus noster graciosissimus*” і “*господарь нашъ король полскій, литовскій и рускій, иныхъ земель господарь, наш милый брат*”⁵³. Як впливає з цих формул, *princeps supremus* не передається через *великий князь* чи *велике княжа*.

⁴⁹ Там само. – С. 40. Андраш Золтан вважає перший елемент формули частиною другого як етикетне сполучення *господар король (dominus rex)*: Золтан А. К предыстории русского “государь”. – С. 570. Такі випадки мають місце, утім, наявність у формулі займенника *мой (наш)* вказує на окремішність цього елемента, відповідником якого є *dominus meus (noster) (clementissimus)*. Важливо те, що у формулах *dominus rex* і *dominus+(займенник) rex* слово *dominus* має різне значення. У першому випадку *dominus* – це етикетний апелятив до будь-якої особи-християнина зі знаті, а в другому – *dominus+(займенник)* вказує на сюзеренітет адресата. Структурним відповідником останньої формули може виступати й сімейна термінологія *брат/сын/отец наш (frater/filius/pater noster)*. Для порівняння див. вживання *господар наш милый* до Федора Даниловича у присязі його слуг 1388 р.: AS. – Т. I. – С. 9.

⁵⁰ Золтан А. Се азъ... К вопросу о происхождении начальной формулы древнерусских грамот // Russian Linguistics. – 1987. – V. 11. – N. 2/3. – P. 179–186.

⁵¹ Дзярнович А. Тытул вялікіх князёў літоўскіх... – С. 63; Adamus J. O tytule panującego i państwa litewskiego parę spostrzeżeń // Kwartalnik Historyczny. – Lwów, 1930. – R. 49. – T. 1. – Z. 3. – S. 323.

⁵² Ibidem. – S. 65.

⁵³ AS. – Т. I. – С. 13–14.

Для того, щоб прояснити появу титулу *princeps supremus*, треба вкотре відмовитися від диктату латини. Адже Ягайло був вихідцем з ВКЛ, де канцелярською мовою була руська. Прийняття польської корони, як відомо, перешкоджало претензіям Ягайла на владу над ВКЛ. Але якщо в руській канцелярській мові не існувало явної різниці між *князем* і *королем*, то ці претензії треба було виразити через інакший титул. Відтак, Ягайло ставав *великим князем/королем польським*, і для того, аби показати, що решта литовсько-руських територій, якими володіли інші князі, залишалася під його зверхністю, було використано титул *господар*. Звідси можна припустити, що *princeps supremus* є нічим іншим, як перекладом руського (*великий*) *господар*. Зважаючи на це, слід відкинути однозначне тлумачення титулу *princeps* як *княжа* чи *князь* протягом XIV–XV ст.

На межі XV–XVI ст. слово *княжа* разом із титулатурним атрибутом *иляхетне врожоний* фіксується у титулатурі Костянтина Івановича Острозького, хоч у тому самому джерелі він згадується і як *князь*⁵⁴. Латинськомовний документ того ж періоду дає Костянтину Острозькому титул *generosus et strenuus dux*⁵⁵. У 1511 р. Острозький вже згадується як *spectabilis et magnificus Constantinus Iwanowicz dux Ostroviensis*⁵⁶. Титул *князь* у значенні *dux* протягом XV–XVI ст. також прикладається до представників родин Заславських, Сангушків, Гольшанських, Роговицьких, Чорторійських, Четвертинських, Полубенських, Друцьких та багатьох інших. Для доньок *князів* використовується титул *княжна*.

Показово, що в титулатурі короля Казимира Ягеллончика після підкорення Тевтонського ордену для розрізнення статусу його литовських і руських володінь, що їм відповідав титул *великий князь*, з'являється новий титулатурний елемент *княжа пруское*, тимчасом як латинськомовний варіант цієї титулатури просто поєднував усі володіння під титулом *magnus dux*. Цей випадок виразно показує, який зміст у руській канцелярській мові вкладали у поняття *великий князь*, адже з перспективи ВКЛ Пруссія не мала великокнязівського престолу, а була просто князівством (*ducatus*). Можна припускати, що цей елемент натякає, що зрідка вживаний для позначення представників князівських родів титул *княжа* (множина *княжата*) замість *князь* до середини XVI ст. зберігав аналогічний підтекст.

На противагу цьому, не можна ототожнювати титулу *князь* на позначення членів князівських родів із титулом *князь біскуп*. Останній було запозичено з чеської мови десь у середині XV ст. як замітник руського поняття *владыка*. Його латинська форма завжди звучить як *princeps episcopus* (у трохи відмінному значенні трапляється *dominus episcopus*), але ніколи як *dux episcopus*⁵⁷. Звідси *князь* (чеськ. *knez*) стосовно єпископа варто вважати просто фонетичним *збігом* до титулу *князь* як *dux*.

⁵⁴ Ibidem. – S. 117–118.

⁵⁵ Ibidem. – S. 116.

⁵⁶ Ibidem. – Т. III. – S. 83.

⁵⁷ Виняток могли становити особи князівського походження. Якщо в такого єпископа був у володінні *ducatus*, то ця особа виступала і як *dux*, і як *princeps episcopus*. Приміром, Павло Гольшанський був водночас луцьким єпископом і ольшанським *dux*. Див.: AS. – Т. III. – S. 185.

Переміни в змісті титулу *князь* (*княжа*) починають проявлятися від середини XVI ст. Наприклад, у листі оршанського старости Філона Кміти до князя Романа Сангушка 1567 р. в інскрипції використано титулатурний атрибут *ясне вельможний*, а в основній частині документа – титулатурний абстракт *вашей князецкей* (*княжецкей*) *милости*⁵⁸. Крім того, на адресі листа вказано повний титул Романа Сангушка: “*Ясне велможному княжети пану а пану его милости князю Роману Федоровичу Санкгушку воеводе браславскому и виницкому гетману дворному Великого князьства Литовского старосте житомирскому пану мне милостиве ласкавому*”. Філон Кміта був слугою Романа Сангушка, що може пояснити таку пишну адресацію. Натомість Григорій Ходкевич, тесть князя Романа, того ж 1567 р. звертається у листі до нього формулою: “*велможному князю его милости князю Роману Санкгушковичу...*”⁵⁹. Показово, проте, що після Люблінської унії, в 1569 р., Ходкевич розширює цю титулатуру: “*ясне вельможному князю а пану его милости князю Роману Федоровичу Санкгушковича*”⁶⁰. Ці приклади дають змогу зауважити поступове засвоєння у приватному листуванні латинських взірців конструювання титулатури, яким би відповідало “*illustri ac magnifico principi domino domino duci N. N.*”.

Упродовж другої половини XVI ст. титул *князь* при позначенні окремих князівських родів почав набувати семантики *princeps*. Наслідком цього стало поступове розрізнення між титулами *князь* і *княжа*. Так, в актах Луцького гродського суду початку XVII ст. можна помітити збіг титулатурного атрибуту *вельможний*, що його вживали до воевод, каштелянів і старост, із титулом *княжа*, а *уроожоний*, яким позначали шляхтича, із поняттям *князь*. Наприклад, з титулатурними атрибутами *вельможний* (*ясневельможний*, *яснеосвецоний*) *княжа* (*княжна/княгиня*) згадуються Костянтин Острозький⁶¹, Януш Збараський⁶², Юхим Корецький⁶³, Федора Сангушківна⁶⁴, натомість як *уроожоний князь* (*уроожона княжна/княгиня*) згадані Матеуш Воронецький⁶⁵, Палагна Воронецька⁶⁶, Петро Воронецький⁶⁷, Павло Любецький⁶⁸. Як бачимо, перший випадок стосується так званих “головних” волинських князів, за якими акт Люблінської унії закріпив титул *княжа* (*princeps*), натомість решта належала до менш помітних і заможних родів⁶⁹. Слід зазначити, що атрибут *уроожоний* поряд із титулом *князь* прирівнював його носія до рядової шляхти. Різниця між родинами *княжат* і *князів* призвела до того, що, приміром, Якуб Воронецький, виходець із *уроожоних князів*, у 1613 р. в деяких документах

⁵⁸ Ibidem. – Т. VII. – S. 131–132.

⁵⁹ Ibidem. – S. 145.

⁶⁰ Ibidem. – S. 338.

⁶¹ Центральний державний історичний архів України у Києві (далі – ЦДІАК). – Ф. 25: Луцький гродський суд. – Оп. 1. – Спр. 76. – Арк. 698 зв. – 700 зв.

⁶² Там само. – Арк. 151 зв. – 153 зв.

⁶³ Там само. – Арк. 940–940 зв.

⁶⁴ Там само. – Спр. 75. – Арк. 60–60 зв.

⁶⁵ Там само. – Арк. 118 зв. – 120.

⁶⁶ Там само. – Арк. 194 зв. – 195 зв.

⁶⁷ Там само. – Спр. 76. – Арк. 701–702 зв.

⁶⁸ Там само. – Спр. 77. – Арк. 442–443 зв.

⁶⁹ Яковенко Н. Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII століття. Волинь і Центральна Україна. – К., 2008. – С. 104.

згаданий просто як *князь*⁷⁰, а в деяких лише як *пан*⁷¹. Подальша девальвація поняття *князь* призвела до пейоризації цього слова в шляхетській спільноті⁷². Що ж до титулу *княжа*, то немає підстав вважати його польським запозиченням. Зважаючи на те, що в руській канцелярській мові ще з початку XIV ст. фіксується багато чехізмів, поняття титулу *княжа* в значенні *princeps* стало, на нашу думку, прямим запозиченням із чеських практик формуляра.

Підсумовуючи, ще раз хотілося б підкреслити, що у зіставленні титулатур різними мовами варто завжди враховувати генеалогію понять, які стоять за титулом, а також традицію, за якою усталювався формуляр документа. Під цим кутом зору можна простежити чотири етапи, впродовж яких змінювалося значення титулів *князь* (*княжа*) та дотичних до нього:

1) XIV ст.:

великий князь = *великий король* = *gross/obirster herzog/konig* = *magnus/supremus dux/rex* у значенні верховного правителя;
князь = *dux* = *herzog* у значенні підпорядкованого правителя;
господар = *princeps/dominus* ≠ *пан* у значенні верховного правителя;
princeps supremus = (*великий*) *господар* ≠ *пан* у значенні верховного правителя.

2) XV–XVI ст.:

король = *rex* = *könig* ≠ *князь* у значенні верховного правителя;
князь = *dux* = *herzog* ≈ *княжа* у значенні підпорядкованого правителя;
господар = *princeps/dominus* ≈ *książe/княжа* ≠ *пан* у значенні верховного правителя;
великий князь = *великий король* = *magnus dux* = *wielki ksiądz* = *gross herzog* ≈ *gross furst* ≈ *wielki książe* у значенні верховного правителя;
князь (*біскуп*) у значенні церковного ієрарха.

3) друга половина XVI ст.:

король = *rex* = *könig* ≠ *князь* у значенні верховного правителя;
князь = *dux* = *herzog* ≈ *княжа* у значенні підпорядкованого правителя;
princeps ≈ *княжа* = *książe* ≠ *князь* у значенні верховного або підпорядкованого правителя;
господар = *princeps/dominus* ≠ *пан* у значенні верховного правителя;
великий князь = *magnus dux* = *wielki książe* = *gross furst* у значенні верховного правителя.

4) кінець XVI – початок XVII ст.:

король = *rex* = *könig* ≠ *князь* у значенні верховного правителя;
princeps = *княжа* = *książe* ≈ *князь* у значенні верховного або підпорядкованого правителя;
господар = *princeps/dominus* ≠ *пан* у значенні верховного правителя;
князь = *пан* = *dominus* у значенні рядового шляхтича;
великий князь = *magnus dux* = *wielki książe* = *gross furst* у значенні верховного правителя.

⁷⁰ ЦДІАК. – Ф. 25. – Оп. 1. – Спр. 96. – Арк. 580 зв., 624 зв.

⁷¹ Там само. – Арк. 290 зв., 457 зв.

⁷² Яковенко Н. Українська шляхта... – С. 78.

Зміст титулів “князь” і “княжа” в руських актах XIV – початку XVII століть

Наведені спостереження дозволяють зробити висновок, що зміст титулу *князь* не конче залежав від того, як вживали в польській мові слово *książe*. Також зовсім не обов’язково, що латинський титул *princeps* завжди дорівнював поняттю *князь*. Вирішенню подібних питань може зарадити вихід поза ізоляціоністський підхід до вивчення титулатури. Простеживши, як певний титул вживали або перекладали в сусідніх із ВКЛ чи Коронаю Польською монархіях, ми знайдемо чимало паралелей його вживання, які власне й допоможуть вирішити, чи цей титул є питомим для місцевої канцелярії, чи це калька, чи переклад. Урешті, варто підкреслити, що титул як позначник володарів чи правителів може з плином часу зазнавати кардинальних перетворень під впливом мінливих примх самих володарів, які залучали письмених людей до створення комунікативного простору своєї влади. Наскільки ж подібні перемини відбувалися у сприйнятті підданих, є питанням для подальших досліджень.

Назар Білецький (Київ). **Зміст титулів “князь” і “княжа” в руських актах XIV – початку XVII століть**

У статті розглядається пізньосередньовічна та ранньомодерна титулатура можновладців Русі, Литви та Польщі. За гіпотезою автора, інтерпретація титулів “князь” і “княжа” в польській історіографії, згідно з якою цим титулам відповідають латинські титули *princeps/dux*, не є вповні коректною, оскільки змістове навантаження цих понять залежало від конкретних носіїв титулатури та формуляра документа, де її вжито.

Ключові слова: титулатура, князь, княжа, господар, польська історіографія, формуляр актового джерела.

Nazar Biletsky (Kyiv). **A Content of the Titles Kniaz and Kniazha in Ruthenian Sources from the Fourteenth to the Early Seventeenth Century**

The article looks at Late Mediaeval and Early Modern titular titles of the potentates of Rus', Lithuania, and Poland. According to the author's hypothesis, the interpretation of the titles kniaz and kniazha in the Polish historiography is not precise enough. According to the Polish interpretation these titles stand for the Latin titles *princeps/dux*. However, the real semantic meanings of these notions depended on the actual owners of the titular titles and the form and content of the document where it was used.

Keywords: titular kniaz, kniazha, hospodar, Polish historiography, form of the charter.